

مطالعه و بررسی رنگ در معماری مسجد نصیرالملک شیراز

فرهاد عوض‌نژاد^۱، حمید رضا شیبانی^۲

۱- استادیار، گروه معماری و شهرسازی، دانشکده فنی و حرفه‌ای شهید باهنر شیراز، فارس، ایران، کدپستی: ۷۱۶۵۹-۴۴۵۴۹.

۲- مدرس، گروه معماری و شهرسازی، دانشکده فنی و حرفه‌ای شهید باهنر شیراز، فارس، ایران، کد پستی: ۷۱۶۵۹-۴۴۵۴۹.

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۹/۱۰ تاریخ بازبینی نهایی: ۹۹/۱۲/۱۸ تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۲/۱۸ در دسترس بصورت الکترونیک: ۰۰/۰۳/۱۱

چکیده

رنگ، عنصری شاخص و کلیدی در معماری مساجد ایران محسوب می‌شود. مساجد شاخص شیراز منسوب به دوره قاجاریه دارای تزئیناتی شاخص از جمله کاشی‌کاری (هفت‌رنگ، معرق و معقلی)، کتیبه‌نگاری، حجاری، ارسی (شیشه‌های رنگی)، گره‌چینی و مقرنس است. مسجد نصیرالملک شیراز به دلیل تزئینات گسترده‌اش به «نگین مساجد ایران» شهرت یافته است. هدف پژوهشگر در پژوهش حاضر، بررسی پالت رنگی موجود در تزئینات وابسته به معماری مسجد نصیرالملک است. روش تحقیق از نوع توصیفی تحلیلی است و اطلاعات موجود با مطالعه منابع کتابخانه‌ای و پژوهش میدانی گردآوری، مطالعه و بررسی شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که پالت رنگی غالب در بنا فام‌های گرم است، موضوعی که تا پیش از آن در معماری مذهبی (مساجد) چندان رایج نبوده و مسجد نصیرالملک شیراز به دنبال ساختار شکنی در پالت رنگی بناهای مذهبی (مساجد) بوده است که این مهم سبب افزایش غنای حسی و دیداری معماری مسجد شده است. مطالعه و بررسی رنگ در معماری بناهای تاریخی می‌تواند مرجع و پاسخگوی هنرهای تجسمی و کاربردی معاصر باشد.

واژه‌های کلیدی

رنگ، شیراز، کاشی هفت‌رنگ، مساجد، مسجد نصیرالملک، هنر قاجار.

چکیده تصویری

Study of Color in the Architecture of Nasir Al-Molk Mosque in Shiraz

Farhad Avaznejad¹, Hamidreza Sheibani²

Department of Architecture and Urban Development, Technical and Vocational Faculty of Shiraz Shahid Bahonar University, P. O. Box: 71659-44594, Fars, Iran.

Abstract

Color is an important key element in the architecture of Iranian mosques. Remarkable mosques of Shiraz which are belonging to the Qajarieh era have significant decorations such as tiling (Haft rang, mosaic and moqali), inscription, carving, sash (colored glass), porcelain knots and Mogharnas. Nasir Al-Molk Mosque in Shiraz is known as the "jewel of Iranian mosques" due to its extensive decorations. The purpose of this study is to investigate the color palette in the architectural decorations of Nasir Al-Molk Mosque. The research method is descriptive-analytical and by investigating library resources and field research, information has been collected, studied, and explored. Findings of the current study show that the predominant color palette in buildings is warm shades, an issue that was not so common in religious architecture (mosques) before, and Nasir Al-Molk Mosque in Shiraz sought to deconstruct the color palette of religious buildings (mosques). This has led to an increase in the sensory and visual richness of the mosque's architecture. The study and investigation of color in the architecture of historic buildings can be a reference and answer to the visual and applied arts.

Keywords

Color, Shiraz, Tiling Haft rang, Mosques- Nasir Al-Molk Mosque, Qajarieh.

Graphical abstract

۱- مقدمه

مسجد در طول تاریخ هنر اسلامی به عنوان بنای مذهبی و مکان عبادت، همواره عالی‌ترین نمونه‌های معماری و تزئین را با خود داشته است [۱]. نور، رنگ و همچنین آب از جمله عناصر شاخص در زیبایی‌شناختی معماری اسلامی به شمار می‌روند. تجلی ماهیت وجودی نور و رنگ بر بنا، این دو عنصر را اصلی‌ترین محور زیبایی‌شناسی معماری ایرانی، در عرفان و معنا قرار داده است [۲]. مساجد ایرانی جلوه‌ای از زیبایی دیداری و نمونه‌ بارزی از تلفیق و ارتباط اشکال نمادین با باورهای عمیق اعتقادی هستند. در پژوهش حاضر، مسجد نصیرالملک شیراز مربوط به دوره قاجاریه مطالعه و بررسی شده است. این بنا با بهره‌مندی از تزئینات کاشی هفت‌رنگ که تقریباً در همه قسمت‌های مسجد به کار رفته، به «نگین مساجد ایران» شهرت یافته است. همچنین کاشی‌کاری مسجد نصیرالملک را اوج این هنر در دوره قاجاریه نامیده‌اند. در این پژوهش ابتدا نقش رنگ در حوزه معماری ایران و معماری مساجد و سپس مباحث جایگاه مضمونی رنگ‌ها در معماری مساجد، رنگ تزئینات در معماری مساجد قاجار و شناخت رنگ در معماری مسجد نصیرالملک مطالعه و بررسی شده است. پژوهش حاضر از نوع توصیفی تحلیلی است و از شیوه‌های مرور متون، منابع، اسناد کتابخانه‌ای و از ابزار مشاهده و برداشت‌های میدانی برای شناخت جایگاه رنگ در معماری مسجد نصیرالملک شیراز استفاده شده است.

۲- پیشینه تحقیق

مروری بر مطالعات صورت گرفته پیرامون مسجد نصیرالملک شیراز نشان می‌دهد که عمده مطالعات صورت گرفته درباره این بنا معطوف به تزئینات، خاصه پنجره‌های ارسی مسجد صورت گرفته است. اما مرتبط‌ترین پژوهش صورت گرفته در این حوزه با مقاله حاضر، پژوهشگر نجف آبادی پور در پایان‌نامه‌ای تحت عنوان «مطالعه رنگ و نقش در مسجد نصیرالملک (شیراز)» انجام پذیرفته است که به بررسی هنر و معماری عصر قاجار به تفصیل در شهر شیراز، مطالعه ویژگی‌های هنر و معماری مسجد نصیرالملک و تبیین جایگاه هنر کاشی‌کاری در بنا به تشریح رنگ و نقوش کاشی‌کاری شده در مسجد نصیرالملک شیراز پرداخته است [۳]. حال آنکه پژوهش در حوزه نور و رنگ در مساجد ایرانی بسیار محدود بوده که به‌اختصار معرفی می‌شود؛ حسین نصر در کتاب «ایران پل فیروزه» در رابطه با تأثیر رنگ می‌نویسد: «رنگ‌ها در هنر جنبه‌ی کیمیایی دارند و آمیختن آن‌ها یک هنر مشابه کیمیایگری است. هر رنگ دارای تمثیلی است خاص خودش و نیز هر رنگ، دارای رابطه‌ای با یکی از احوالات درونی انسان و روح است» [۴]. ستاری ساربانقلی در مقاله‌ای با عنوان «تجلی عرفان، نور و رنگ در معماری مساجد» نگرش به نور و رنگ در معماری مساجد را نگرشی عارفانه به توحید دانسته و به کنکاش این موضوع پرداخته است [۵]. جوانشیر در پژوهشی با عنوان «بررسی نور و رنگ در معماری سنتی ایران» به بررسی و مطالعه نور و رنگ در معماری سنتی ایران پرداخته که به تفصیل به

فضاهای مذهبی توجه کرده و در نتایج تحقیق آورده است که جایگاه نور و رنگ در معماری ایرانی از ترکیب فرهنگ، مذهب و هنر ایرانی که در طول زمان تغییر کرده است، سرچشمه می‌گیرد [۶].

۳- مبانی نظری

۳-۱- رنگ در حوزه معماری ایران

معماری ایران در زمره رنگین‌ترین معماری‌های جهان جای دارد [۷]. در برخورد با هنرهای مختلف ایرانی اعم از نقاشی، تذهیب، کاشی‌کاری، فرش و غیره، نخستین عنصری که خودنمایی می‌کند، رنگ است [۸]. آرتور پوپ^۱ در کتاب معماری ایران، پیروزی شکل و رنگ معماری ایران^۲ را این‌گونه توصیف می‌کند که: «اغلب معماری ایران از نظر حجم و طرح ساده بوده و از دور روح آرامش و اطمینان را القا می‌کند. این حالت به‌ویژه هنگام استفاده از رنگ‌های گوناگون و تزئینات پیچیده به وجود می‌آید. در اکثر دوره‌های معماری ایران، رنگ‌های زنده و متنوع به آن حدی از هماهنگی رسیده‌اند که هرگز مانند آن دیده نشده است» [۹]. [۷]. عمده پالت رنگی ابنیه مذهبی ایران از شیوه‌های آذری^۳ تا پایان شیوه اصفهانی دوره اول^۴ را طیف رنگی آبی و سرمه‌ای تشکیل می‌دهد است. ایران روی کمر بند مس واقع شده است، لذا دسترسی به اکسید مس همواره وجود داشته است و رنگ فیروزه‌ای در همه دوره‌های تاریخی استفاده می‌شده است [۱۲]. تخریب معدن لاجورد یزد در آغاز حکومت کریم‌خان زند و دسترسی نداشتن به لاجوردی خالص (چون در شیوه‌های آذری و اصفهانی دوره اول، رنگ غالب کاشی‌کاری را خانواده رنگ‌های آبی و سرمه‌ای تشکیل می‌دادند)؛ هنرمندان آمودکار را واداشت تا کمترین استفاده از کاشی‌کاری در بناها به عمل آورند [۱۳]. البته در نیشابور، همدان و لالچین نیز لاجورد یافت می‌شود ولی کمی زردی دارند و ویژگی لاجورد اصلی را ندارند [۱۴]. در دوره قاجار با توجه به مسئله مطرح‌شده و همچنین در دسترس بودن مواد اولیه تهیه کاشی هفت‌رنگ (هفت‌گانه) و تبحر در ساخت کاشی هفت‌رنگ موجب شد تا در بناهای مذهبی این دوره پالت رنگی متفاوتی شکل بگیرد که اوج کاشی‌کاری دوره قاجار مسجد نصیرالملک است که در پژوهش حاضر به آن پرداختیم.

۳-۲- نقش رنگ در معماری مساجد

در بحث رنگ در معماری اسلامی، مسجد بهترین گزینه است، چراکه هم خانه خداست و هم کامل‌ترین نماد معماری اسلامی است. رنگ‌ها از

^۱ Arthur Upham Pope

^۲ Persian Architecture The Triumph of Form and Color

^۳ شیوه آذری: از قرن هفتم تا قرن دهم هجری یعنی از زمان هلاکو و شروع حکومت او در مراغه تا ظهور صفویه [۱۰].

^۴ شیوه اصفهانی: از قرن دهم تا سیزدهم هجری است [۱۰]. با پایان یافتن حکومت صفوی شیوه اول اصفهان به صورتی تدریجی جای خود را به شیوه دوم اصفهان می‌دهد [۱۱].

قداست خاصی داشته باشد که این قداست از رنگ سفید فضا و از بی‌رنگی و بی‌نقشی سطوح داخلی نشئت می‌گیرد، زیرا رنگ سفید به خصوص وقتی با نوعی خلوت، تفکر و سکوت همراه باشد، الهام‌گر نوعی بزرگی، پاکی و اندیشه‌باندگی است [۱۷].

۳-۴- رنگ در تزئینات معماری مساجد قاجار

یکی از پایه‌های آفرینش زیبایی در هنر ایرانی اسلامی بر اصل تزئین استوار است [۲۱]. عمده‌ترین آرایه‌های به‌کارگرفته‌شده در بناهای مساجد اسلامی ایران آجرکاری، شیشه‌گری و آینه‌کاری، منبت، مشبک و معرق، گچ‌بری، برجسته‌کاری روی گچ، نقاشی روی گچ، خوش‌نویسی، مقرنس‌کاری، یزدی‌بندی و رسمی‌کاری، کاشی‌کاری و خاتم‌سازی است [۲۲]. هنر تزئینات دوره قاجار به دلیل بدوی و عامیانه‌بودن دل‌نشین و صمیمانه است، همچنین در مواجهه با آثار هنری دوره قاجار به‌ویژه در نقوش و تزئینات معماری رنگ بیشتر از شکل اهمیت یافته است و هنرمندان علاقه داشته‌اند که هر چه سریع‌تر از شکل به رنگ برسند و در فضای رنگ به هنرنمایی و خلاقیت پردازند [۳]. در بناهای قاجار و به‌طور خاص در بناهای مذهبی دوران قاجار دو عنصر تزئینی که تجلی بخش نور و رنگ است شامل کاشی‌کاری و ارسی است: ۱. کاشی‌کاری: در دوره قاجار، بیشترین حجم تزئینات مساجد را کاشی‌کاری به خود اختصاص داده است [۲۳]. در هنر قاجار که هنری پرزرق و برق، رنگارنگ و گونه‌گون است رنگ‌ها اهمیت ویژه‌ای دارند. کاشی‌کاری قاجار به لحاظ استفاده از رنگ‌های گرم در دوره‌های تاریخی ایران کاملاً متمایز است. تا قبل از دوره زندیه و قاجار رنگ غالب کاشی‌ها لاجوردی و فیروزه‌ای بود که از طیف رنگ‌های سردند و در بیننده القای آرامش و سبکی می‌کنند. این دو رنگ هماهنگی خاصی با آبی آسمانی دارند؛ اما در دوره قاجار رنگ غالب کاشی‌های هفت‌رنگ چه در اماکن مذهبی و چه در اماکن غیرمذهبی زرد و قرمز بودند. استفاده از این دو رنگ به حدی است که جزء مشخصه ویژه هنر کاشی‌کاری قاجار محسوب می‌شوند [۲۴]. کاشی هفت‌رنگ بیشتر در مساجد، عبادتگاه‌ها، مقبره‌ها و غیره به کار می‌رود. کاشی هفت‌رنگ در مساجد دوره قاجار همچون سپهسالار تهران و نصیرالملک شیراز به کار رفته است [۲۵]. گرایش شاهان قاجاری به رنگ‌های گرم مخصوصاً زرد به این دلیل بود که رنگ زرد رنگی شاد، پرتحرک و هیجان‌زا است. از آنجا که پادشاهان قاجاری در شادمانی و خوش‌گذرانی شهره بوده‌اند؛ لذا این رنگ‌ها می‌توانسته بازتاب سلیقه‌ها و ذائقه‌های درباری باشد [۲۶]. می‌توان گفت، هنرمند مسلمان در به‌کارگیری رنگ‌ها سلیقه پادشاهان زمان خود را نیز در نظر گرفته است؛ اما بی‌شک اعتقادات مذهبی و آموزه‌های عرفانی عرفا که سینه‌به‌سینه انتقال یافته، معمار مسلمان را بر آن داشته است تا آنچه درخور عظمت، جلال و جمال خداوندی است از طریق نقش و رنگ تجلی بخشد. بیشترین رنگ‌های مورداستفاده در لایه‌های تزئینی کاشی‌ها در این دوره شامل آبی (سیر و روشن)، آبی لاجوردی، آبی فیروزه‌ای، سبز، قهوه‌ای (روشن و تیره)، زرد (زرد نارنجی، زرد کرمی، زرد لیمویی)، قرمز، سیاه و سفید است [۲۳]؛ ۲. ارسی: ارسی از عناصر شاخص وابسته به معماری

شکست نور به وجود می‌آیند. همان‌گونه که نور، در حالت تجزیه نشده‌اش نماد وجود و عقل الهی است، رنگ‌ها هم جنبه‌های گوناگون یا انقطاب‌های وجود را نمایان می‌کنند [۱۵]. معماران در مساجدها از رنگ بهره برده‌اند تا بی‌رنگی در نیایش را آشکار کنند و برای هدایت، حجابی از نور بر دل سالک بیفکنند تا تذکر و عبرت بگیرد و بر طریق ذکر و نیایش خدا استوار شود. اینجاست که معماران بی‌رنگی را از رنگ طلب کرده‌اند و مساجدها را با رنگ غرق در نور ساخته و با کاشی‌کاری‌ها به توزیع یکسان رنگ در بنا پرداخته‌اند [۵]. مساجد سفید و خاکی با متذکر شدن فقر انسان در برابر وحدت الهی با تسلیم، آرامش صفا و سعادت حزن‌آلود همراه است. مساجد چندرنگ نیز رمز غنای آفرینش، تجلی و بازتاب غنای پایان‌ناپذیر خزائن الهی است. رنگ‌های منفردی که در بناهای مختلف استفاده شده، از گنبد سبز مسجدالنبی، که رمز رنگ اسلام است تا رنگ آبی که در مساجد دوران تیموری و صفوی در ایران و ترکیه در دوران عثمانی و هند در دوره سلطه مغولان، معنایی و رمزی دارند که از احادیث و روایات مکتوب سرچشمه می‌گیرند [۱۶].

۳-۳- جایگاه مضمونی رنگ‌ها در معماری مساجد

اندیشمندان هنر اسلامی، رنگ سفید را نماد وجود مطلق و رنگ سیاه، که پوشش خانه کعبه است، را نماد اصلی متعالی و فراوجودی دانسته‌اند، که خانه کعبه با آن ارتباط دارد [۱۷]. استفاده از سبز و سبزآبی‌ها در آثار معماری مسلمانان، به‌ویژه مسجدهای ایرانی، به دلیل یادآوری فضاهای زیبای بهشتی است و بین رنگ آبی و فیروزه‌ای (سبزآبی) با جایگاهی که این رنگ‌ها در آن‌ها به کار رفته است، ارتباط معنایی و مفهومی وجود دارد [۱۶]. آبی تیره عمق و کمال قابل توجهی دارد و نمایانگر رضایت و استغناست. این رنگ، ایده‌آل والایی از یگانگی، کمال مطلوب و نشانه‌ای از وحدت وجود است؛ اعتقاد و حقیقت، عشق و ایثار، تسلیم و فداکاری است؛ رنگ ازلی و نشان‌دهنده سنت‌های پایدار و نگهدارنده گذشته است [۱۸]. سبز، رنگ حرم پیامبر است. روایت است که در هنگام نزول وحی، افق آسمان به رنگ سبز نمایان شد. سبز، رنگ زندگی و زیستن است [۱۹]. قرآن کریم رنگ سبز را «رنگ بهشتی» می‌داند^۱. بررسی رنگ سبز از دید قرآن کریم به بسیاری از خوانندگان و پژوهندگان آثار اسلامی، به‌ویژه اسلامی ایرانی نشان می‌دهد که چرا در آثار هنری ایرانی، رنگ سبز و سبز تیره‌فام (تلفیق سبز و آبی که در دید انسان سبز تیره‌فام می‌نمایند) به کار رفته است [۲۰]. در درون مسجد، برخلاف بیرون که کاشی‌کاری بیشتری با آجر عجین شده است، نقوش کاشی با سفیدی نقوش گچ‌بری همراه است که تضاد چشم‌گیری را با فضای پرنقش و رنگ بیرون برقرار می‌سازد و باعث می‌شود فضای داخلی مسجد آرامش و

^۱ این مطلب را از آیات قرآن می‌توان دریافت. خداوند تبارک و تعالی در سوره الرحمن در دو آیه، بهشت یا باغ بهشتی و رنگ آن را با لطافت و ایجاز کامل بیان می‌فرماید: «و من دونهما جنتان (۶۲)»، «مدها متان (۶۴)» یعنی «و در آن‌ها دو بهشت است، سبز و سبز تیره فام یا سبز آبی» [۱۶].

۵-۱- سردر و جلوخان

سردر ورودی باشکوه مسجد (شکل ۱) با جزئیات زیبای خود، القای حس شیفتگی، موجب تمرکز بر ورودی و تقویت حس دعوت‌کنندگی آن می‌شود [۳۱]. ورودی اصلی مسجد از کاشی هفت‌رنگ با تزئینات فراوانی از گل سرخ و گل زنبق شیراز با تنوع رنگی مناسب و لطیف ایجاد شده است [۳]. در پیشانی سردر یک کتیبه با کاشی لاجوردی و خط ثلث وجود دارد [۳۲]. مقرنس‌کاری در سقف طاق به‌وسیله کاشی‌های هفت‌رنگ، ترکیبی از زرد و آبی روشن با نقوش گل‌های رز سایه‌پردازی در قاب‌های متنوع اطراف جناقی مقرنس با نقوش اسلیمی زرد رنگی با چرخش بزرگ که دارای زمینه‌ای سراسر پوشیده با گل‌های رز است تزئین شده است [۳۳]. ازاره‌های طاق‌نما و اطراف آن از جنس سنگ گندمک به رنگ اکر است که در آن حجاری با نقوش هندسی تزئین شده است.

۵-۲- شبستان غربی

قسمت مهم این شبستان هفت درگاه چوبی است که آن را به صحن مسجد مرتبط می‌سازد، این هفت درگاه با تزئینات چشم‌گیر گره‌سازی و قواره‌بری، با استفاده از شیشه‌های رنگی است. عبور نور روز از شیشه‌های رنگی باعث ایجاد نورهای رنگی زیبایی به داخل فضای شبستان غربی شده است. قرار گرفتن شیشه‌ها با رنگ‌های سرد و گرم در کنار هم زیبایی خاصی به این ترکیب‌بندی بدیع و کم‌نظیر بخشیده است (شکل ۲). این هفت در دارای کادر محرابی با محور تقارن عمودی هستند که در قسمت کتیبه‌ها شاهد استفاده از روش گره‌چینی با گره دوازده و شش هستیم. در میان کتیبه و درهای ارسی، در کادر مستطیل افقی هنر قواره‌بری به شکل زیبا به کار رفته است که دارای ترکیب‌بندی عمودی و افقی نیز است.

دوران قاجار است [۲۷]. در دوره قاجار، شیشه رنگی از عناصر اصلی و معمولی در آرایش بناها بوده است. آنچه این پنجره را متنوع، بدیع و زیبا نشان می‌دهد، نقش و نگاره‌های هندسی و اسلیمی به‌کاررفته و نحوه چینش شیشه‌های رنگی در سطح ارسی‌ها است که باعث به‌وجودآمدن ترکیب‌های رنگی مختلفی می‌شود [۲۸].

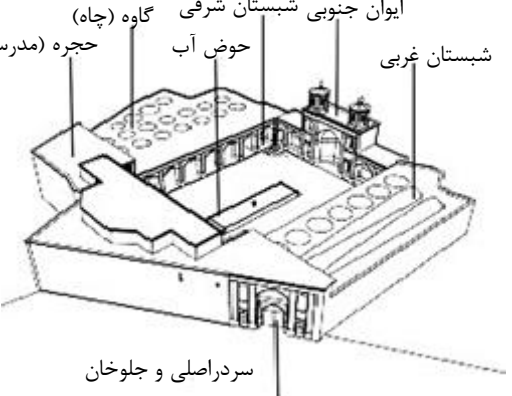
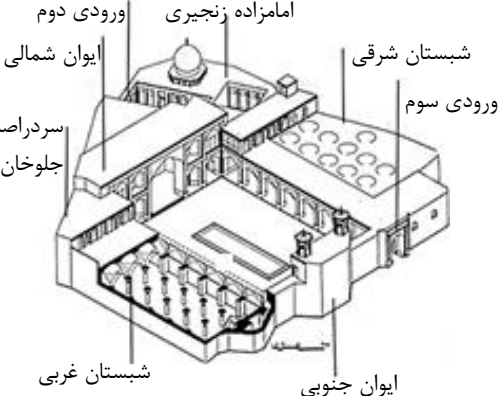
۴- مسجد نصیرالملک شیراز

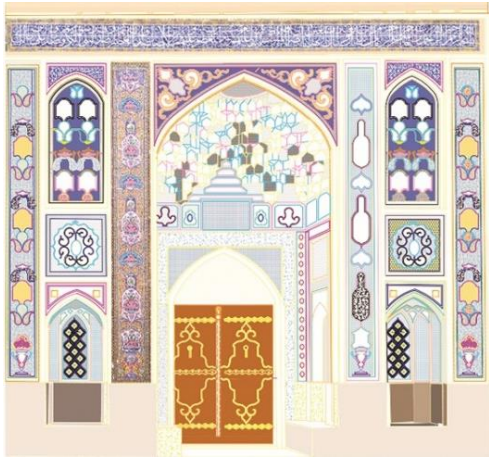
محدوده مورد مطالعه در پژوهش حاضر مسجد نصیرالملک شیراز است که نمونه‌ای جامع از هنر و معماری ایران در دوره قاجار است که به دستور حسنعلی نصیرالملک در سال‌های ۱۲۹۳ تا ۱۳۰۷ هجری قمری ساخته شد. آنچه این بنا را شاخص می‌سازد، تجلی رنگ است که هنرمندان این بنا استاد محمدحسن معمار، استاد کاشی‌پز و استاد محمد حسینی نقاش شیرازی با بهره‌مندی از هنرهای همچون کاشی‌کاری، مقرنس‌کاری، حجاری، آجرکاری و غیره این بنا را آراسته‌اند [۲۹]. مجموعه بنا از یک مسجد بزرگ و یک امامزاده با گنبد و صحن ورودی مجزا تشکیل شده است. مسجد دارای صحن وسیع، دو ایوان روبه‌روی هم، دو شبستان کشیده، یک سردر ورودی پرتزئین و یک رواق است [۳۰]. در (جدول ۱) عناصر و اجزای کالبدی مسجد نصیرالملک شیراز بر اساس جهت قرارگیری بررسی شده است.

۵- شناخت رنگ در مسجد نصیرالملک

رنگ بر سطوح مختلف در فضای مسجد نصیرالملک شیراز، ویژگی اساسی معماری این مسجد است. با بررسی و مطالعه رنگ در مسجد می‌توان این موضوع را به دو دسته کلی تقسیم کرد: ۱. ارسی (شیشه‌های رنگین)؛ ۲. سطوح معماری (سردر و جلوخان، شبستان شرقی، شبستان غربی، ایوان شمالی، ایوان جنوبی و غیره) که از آجرکاری، حجاری و کاشی‌کاری تشکیل شده است.

جدول ۱- عناصر و اجزای کالبدی مسجد نصیرالملک شیراز، مأخذ: نگارندگان با بهره‌مندی از پژوهش [۲۹].

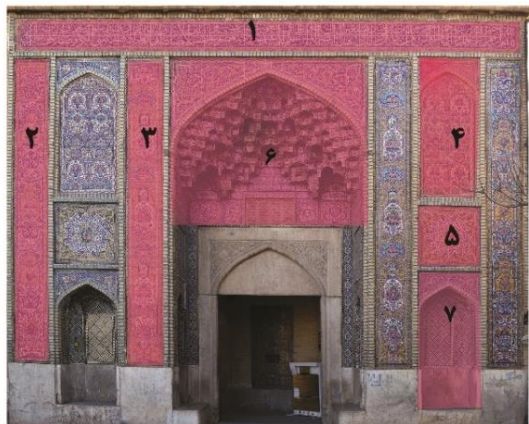
	
<p>عناصر و اجزای کالبدی</p> <p>سردر اصلی و جلوخان، طاق مروارید (ایوان شمالی)، ورودی دوم</p> <p>ایوان جنوبی، ورودی سوم</p> <p>شبستان زمستانه (شبستان شرقی)، بقعه امامزاده زنجیری</p> <p>شبستان تابستانه (شبستان غربی)، هشتی</p>	<p>جهت قرارگیری</p> <p>شمال</p> <p>جنوب</p> <p>شرق</p> <p>غرب</p>

ب) طرح خطی ورودی اصلی مسجد نصیرالملک شیراز

الف. ورودی اصلی مسجد نصیرالملک شیراز

ج) تزئینات کاشی کاری ورودی مسجد نصیرالملک شیراز

تصویر ۱: در پیشانی سردر یک کتیبه با کاشی کاری لاجوردی و خط ثلث وجود دارد، تصاویر ۲، ۳، ۴ و ۵: ورودی اصلی مسجد از کاشی هفت رنگ با تزئینات فراوانی از گل سرخ و گل زنبق شیراز با تنوع رنگی مناسب و لطیف ایجاد گردیده است، تصویر ۶: مقرنس کاری در سقف طاق به وسیله کاشی کاری های هفت رنگ، ترکیبی از زرد و آبی روشن با نقوش گل های رز سایه پردازی در قاب های متنوع اطراف جناقی مقرنس نقوش اسلیمی زرد رنگی با چرخش بزرگ که دارای زمینه ای سراسر پوشیده با گل های رز است تزئین شده است [۳۳]، تصویر ۷: ازاره های طاق نما و اطراف آن از جنس سنگ گندمک به رنگ اکراست که در آن حجاری با نقوش هندسی تزئین شده است.

شکل ۱- سردر و جلوخان مسجد نصیرالملک شیراز، مأخذ: نگارندگان.

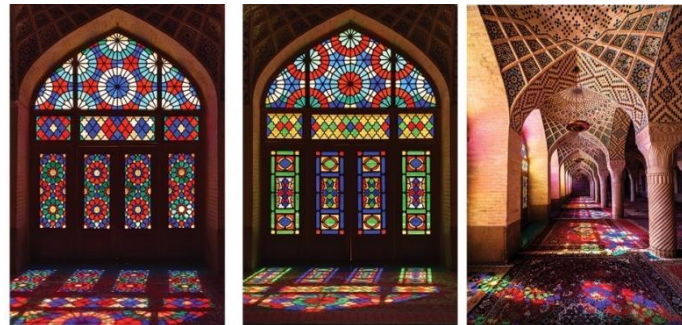
الف) جداره بیرونی شبستان غربی مسجد نصیرالملک شیراز

ب) طرح خطی جداره بیرونی شبستان غربی مسجد نصیرالملک شیراز

ج) نمونه مدل سازی ارسی های شبستان غربی مسجد نصیرالملک شیراز

د) فضای داخلی شبستان غربی مسجد نصیرالملک شیراز

شکل ۲- شبستان غربی مسجد نصیرالملک شیراز، مأخذ: نگارندگان.

آبی، (طلا) برای رنگ یاقوتی، (سلنیم) برای رنگ لیمویی، (کروم) برای رنگ سبز، (نقره) برای رنگ زرد و (نیکل) برای رنگ بنفش استفاده می شود [۳۴، ۳۷].

۵-۳- شبستان شرقی

شبستان زمستانه در شرق متقارن با شبستان اصلی است (شکل ۳) [۳۸]. معماری جداره بیرونی شبستان، حیاط را با درهایی چوبی کمتر نورگیر ارتباط داده است [۳۹]. شبستان شرقی، تزئینات و تنوع رنگی کمتری دارد. رنگ غالب، رنگ اکر آجر بناست. نقش چهارطاقی های بنا، کاشی هایی با نقوش هندسی در ترکیبی از رنگ های سیاه و آبی است. رنگ زمینه کاشی کاری این بخش آبی لاجوردی و نقوش گل های گلدان های آبی و صورتی هستند [۳۳].

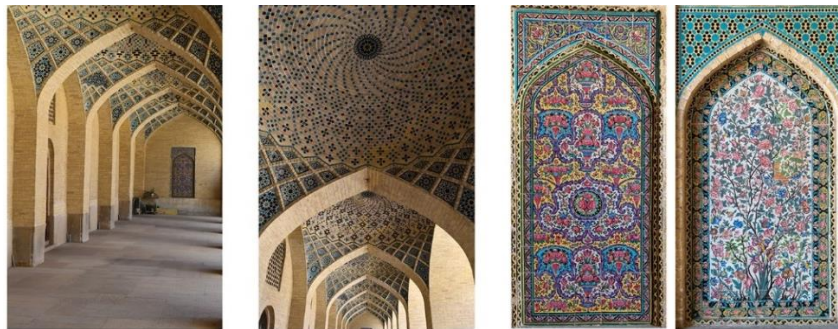
شبکه بندی پنجره های ارسی این مسجد و مفروش سازی شیشه های الوان در پنجره های ارسی، رسمی بندی و طاسه سازی از کاشی خشتی خرد هفت رنگی و بسیاری دیگر، به حق مسجد بسیار زیبایی به ارمغان آورده است [۳۴]. درک های ارسی در مسجد نصیرالملک مجموعه ای کمیاب و بی نظیر از هنر گره چینی و قواره ببری با شیشه های رنگی در شیراز به جامانده از دوران قاجار است [۳۵]. از رنگ های قرمز، زرد، نارنجی، سبز و آبی در قسمت شیشه های رنگی شبستان های مسجد نصیرالملک استفاده شده است [۳۶]. در گذشته شیشه های رنگی را به دو روش تهیه می کردند: یکی روش سطحی که در آن دوغایی از مواد رنگی را روی شیشه بی رنگ می کشیدند و سپس با حرارت در کوره رنگ دلخواه را به دست می آوردند و دیگری روش مغزی که در این روش به شیشه های مذاب مواد رنگی همچون (آهن) برای رنگ قهوه ای، (کبالت) برای رنگ

الف) جداره بیرونی شبستان شرقی مسجد نصیرالملک شیراز

ب) طرح خطی جداره بیرونی شبستان شرقی مسجد نصیرالملک شیراز

ج) رواق شبستان شرقی و تزئینات موجود در رواق شرقی مسجد نصیرالملک شیراز

شکل ۳- شبستان شرقی مسجد نصیرالملک شیراز، مأخذ: نگارندگان.

شدن از مرکز ایوان به تدریج از کاشی‌هایی با زمینه قرمز که از ابداعات دوره قاجار است بهره گرفته شده است [۲۲].

۵-۵- ایوان شمالی (طاق مروارید)

ایوان شمالی در مرکز جبهه شمالی حیاط با یک فرورفتگی عمیق یک طبقه با ارتفاع هشت متر ایجاد شده است و در انتهای ایوان نیز یک مقرنس پرکار بی‌نظیری ایجاد شده که از معرفه‌های دیگر این مسجد است (شکل ۵) [۳]. این ایوان سه فضای مختلف دارد و به‌حدی تزئینات در اینجا پرداخته شده است که گویی به‌اندازه یک بنا کار برده است [۳۲]. تمام بدنه و سطح بیرونی و درونی آن کاشی‌کاری هفت‌رنگ شده است. بر دیواره‌های طاق مروارید آیات قرآنی و احادیث نوشته شده است [۲۸]. در بدنه طاق میانی قاب‌بندی‌هایی با زمینه زرد در دو طرف و زمینه لاجوردی در وسط با یکدیگر ترکیب شده‌اند. در مقرنس‌کاری بالای این فضا از ترکیب رنگ‌های سفید و زرد کمتر لاجورد، با حاشیه‌ای از نوار آبی روشن استفاده شده است. نقوش بالای جناقی طاق همچون سایر قسمت‌های بنا از ترنج اسلیمی بر زمینه کاشی‌های سفید که در مرکز آن نقوش glandانی با گل‌های طبیعت‌پردازانه سرخ قرار دارد، تشکیل شده است [۳۳].

۵-۴- ایوان جنوبی مسجد نصیرالملک شیراز

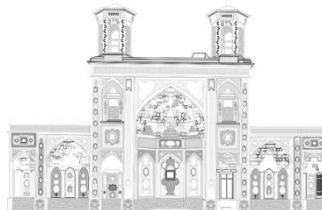
ایوان جنوبی مسجد بدون کاربری خاص است و فقط برای قرینه‌سازی با ایوان شمالی خلق شده است (شکل ۴) [۴۰]. با توجه به اینکه نمای جنوبی همواره در سایه قرار گرفته در تزئینات آن از کنتراست رنگی و تیرگی‌روشنی بیشتری استفاده شده است [۲۲]. بدنه جنوبی حیاط به‌طور کامل با کاشی تزئین شده است. سنگ‌آزارها به رنگ‌های زرد و آبی در پایین جرزها به‌طور کامل با تزئینی از گل و اسلیمی حجاری شده است [۴۰]. رنگ غالب در کاشی‌های به‌کاررفته در مقرنس‌کاری طاق اصلی زرد روشن و سفید است که حاشیه‌ای از نوار سیاه بر جلوه آن‌ها افزوده است. کاشی‌هایی با زمینه رنگی لاجوردی و سیاه هم در قطعات کوچک‌تر با آن‌ها ترکیب شده است. در بخش بالایی طاق مرکزی نقش ترنج اسلیمی آبی روشن بر زمینه سفید به کار گرفته شده است. بدنه داخلی ایوان از پنج ضلع تشکیل شده که به‌صورت یک‌درمیان ترکیب متفاوت آبی و زرد در زمینه سفید به چشم می‌خورد. بیرونی‌ترین سطوح، نقوشی از طرح درختچه افشان با گل‌های سرخ (صورتی)، نرگس (آبی)، زنبق (بنفش) و دیگر گل‌های طبیعت‌پردازانه دارد. در طاق‌نماهای نزدیک به طاق اصلی شاهد استفاده از رنگ زرد در بیشتر نقوش این بخش هستیم. با دور

الف) ایوان جنوبی مسجد نصیرالملک شیراز

ج) تزئینات و جزئیات ایوان جنوبی مسجد نصیرالملک شیراز

ب) طرح خطی ایوان جنوبی مسجد نصیرالملک شیراز

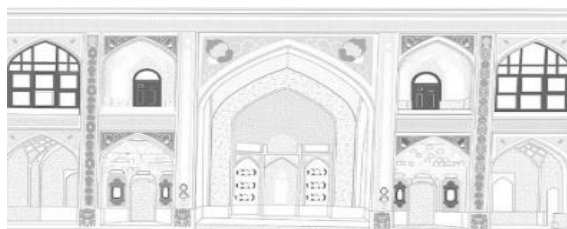
شکل ۴- ایوان جنوبی مسجد نصیرالملک شیراز، مأخذ: نگارندگان

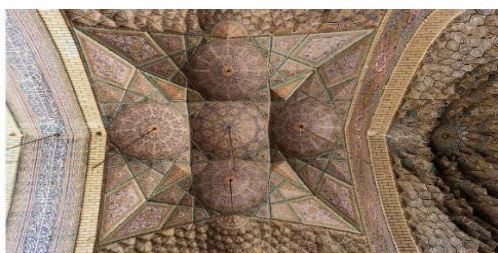
الف) جدار بیرونی ایوان شمالی مسجد نصیرالملک شیراز

ج) فضای داخلی ایوان شمالی مسجد نصیرالملک شیراز

ب) طرح خطی جدار بیرونی ایوان شمالی مسجد نصیرالملک

ه) مقرنس‌های ایوان شمالی (طاق مروارید) مسجد نصیرالملک شیراز

د) تزئینات کاشی‌کاری موجود در فضای داخلی ایوان شمالی مسجد نصیرالملک شیراز

شکل ۵- ایوان شمالی مسجد نصیرالملک شیراز، مأخذ: نگارندگان.

کاشی کاری مسجد نصیرالملک رنگ تنوع بسیاری دارد و غالباً رنگ‌های گرم قابل مشاهده است. از بارزترین رنگ‌هایی که در این مسجد دیده می‌شود، رنگ صورتی یا همان گل سرخ است که آن را به نام مسجد صورتی شهره کرده است. بعد از آن رنگ‌های گرم و درخشان به‌ویژه رنگ زرد به شدت دارای درخشندگی است. سایر رنگ‌های مشکی، آبی لاجوردی، آبی فیروزه‌ای و سبز نیلی در اینجا وجود دارد. از کاشی‌های سیاه‌رنگ و سفیدرنگ عمدتاً برای ایجاد زمینه داخل کادر استفاده شده است؛ به این نحو که با زمینه مشکی خط سفید و با زمینه سفید خط مشکی به جهت نگارش اشعار و آیات قرآن استفاده شده است و نوعی تضاد را پدید می‌آورد که موجب بهتر خوانده شدن نقوش می‌شود. کتیبه‌های کاشی کاری آیات قرآنی مسجد نصیرالملک در نمای خارجی بنا و در دو ردیف در نمای فوقانی و میانی بنا ایجاد و نگاشته شده که به صورت نواری آبی‌رنگ جبهه خارجی بنا را مزین کرده‌اند، در واقع ادامه سنت دوره صفوی به شمار می‌آید [۳۶].

۵-۷- نقدی بر رنگ در کاشی کاری مسجد نصیرالملک

در مورد رنگ‌های تند مسجد نصیرالملک بنا به روایتی نصیرالملک، بانی مسجد استاد محمدرضا کاشی‌پز را صدا می‌کند و بی‌آنکه از منزلت ذوق و اعتبار اندیشه و مهار او چندان آگاهی داشته باشد بی‌مقدمه رو به استاد محمدرضا می‌گوید: «استاد محمدرضا، من بنای مسجد را برپا کردم، تو هم کاشی‌هایش را تدارک ببین.»

در قاب‌بندی‌های اطراف محراب، رنگ غالب سفید و زرد است. در مقرنس کاری سقف ایوان رنگ زرد روشن بیشتر به چشم می‌خورد. نقوش تمامی این بخش‌ها متشکل از نقوش گل و بوته‌ای شامل گل‌های سرخ در ابعاد و ترکیب‌های متفاوت است که در قاب‌های متنوع تصویر شده‌اند [۳۳].

۵-۶- رنگ در کاشی کاری مسجد نصیرالملک

یکی از تزئیناتی که به‌وفور در مسجد نصیرالملک شیراز ایجاد شده است، کاشی کاری است. در این مسجد، کاشی مانند یک بوم نقاشی است که عرصه نقش‌اندازی هنرمندان قرار گرفته است و روی آن انواع نقوش گیاهی، هندسی و مناظر معماری نقاشی شده است. به لحاظ فن ساخت، کاشی کاری بنا شامل کاشی هفت‌رنگ، معرق، معقلی (ترکیب آجر و کاشی) است. پالت رنگی کاشی کاری مسجد نصیرالملک تنوع رنگ بسیاری دارد و رنگ‌های گرم بیشتر قابل مشاهده است (شکل ۶) [۴۱]. در تزئینات کاشی کاری مسجد نصیرالملک شهامت و شجاعت و نوعی راحتی در اجرای آثار دیده می‌شود. هنرمند با جرئت بسیار از رنگ و فرم و عناصر تازه وارد در جهت ایجاد بدعت و نوآوری در کاشی کاری بهره برده است. اهمیت جزء بر کل در نقوش منفرد کاملاً مشهود است. در ترکیب‌بندی اشکال و رنگ‌ها اگرچه هنرمندان نیم‌نگاهی به سنت داشته‌اند اما در مجموع توجه جدی به سنت‌های تصویری اصیل خود نکرده‌اند. در عوض کوشش برای نوآوری بیشتر از علاقه به سنت یا رعایت آن به چشم می‌خورد [۴۰]. به لحاظ فن ساخت، کاشی کاری بنا شامل هفت‌رنگ، معرق، معقلی (ترکیب آجر و کاشی) است. پالت رنگی

شکل ۶- رنگ در کاشی مسجد نصیرالملک شیراز، مأخذ: نگارندگان.

استاد محمدرضا، با همان خلق و خوی خاص خودش رو به نصیرالملک می‌کند و می‌گوید: «شما مسجد را ساختید، من هم آن را به آتش می‌کشم.»

گویا با آن جمله قصد داشته است جسارت خود را در به کاربردن رنگ‌های تند زرد و قرمز به تمثیل بیان کند [۴۱]. البته این جمله می‌تواند، اشاره به داستان گلستان‌شدن آتش نمرود بر حضرت ابراهیم خلیل (ع) (آیه ۶۹ سوره انبیا) [۴۲] داشته باشد.

۵-۸- نحوه ساخت انواع رنگ در کاشی‌های مسجد نصیرالملک

نحوه ساخت انواع رنگ به‌کاررفته در مسجد نصیرالملک بر اساس مصاحبه‌هایی که با استاد شیشه‌گر (استادکار سنتی ساخت کاشی و مرمت‌گر بخشی از کاشی‌های مسجد) صورت گرفته است [۳۲، ۳] به شرح زیر است:

در ساخت لعاب^۱ کاشی از پایه اصلی سیلیس^۲، پودر شیشه و برآکس^۳ (ترکیبی از برات و سدیم) استفاده شده است که لعاب بی‌رنگی به دست می‌آید. با اضافه کردن ترکیبات دیگر به لعاب، رنگ‌های مختلف به دست می‌آید.

۱. قرمز: از ترکیب سیلیس، پودر شیشه، برآکس، لعاب بی‌رنگ حاصل می‌شود که با افزودن اکسید طلا، که در هنر کاشی‌کاری به آن اکسید سلطانی گفته می‌شود، رنگ قرمز حاصل می‌شود. با تغییر میزان این اکسید رنگ‌مایه‌های مختلف قرمز از جمله سرخابی و صورتی به دست می‌آید.

۲. زرد: پایه اصلی رنگ زرد را ترکیب سرب خشک با میزان قلع کم+ برآکس تشکیل می‌دهد. با اضافه کردن سیلیس و پودر شیشه به این ترکیب، رنگ زرد به دست می‌آید. با میزان ترکیب این مواد رنگ مایه‌های مختلفی از زرد لیمویی روشن^۴ تا زرد نخودی^۵ ایجاد می‌شود.

۳. سبز تیره: از ترکیب سرب+ سیلیس + برآکس+ پودر شیشه + اکسید مس، رنگ سبز حاصل می‌شود. با تغییر میزان اکسید مس و اضافه کردن رنگ زرد به این مخلوط، رنگ سبز مغزپسته‌ای^۶ حاصل می‌شود.

۴. سیاه: برای ساخت این رنگ سیاه‌قلم، اکسید آهن و منگنز^۷ (که در کاشی‌کاری ایران به آن مغل گفته می‌شود) استفاده خواهد شد.

۵. آبی لاجوردی: از ترکیب اکسید سرب، اکسید قلع، لاجورد، سیلیس و

پودر شیشه به دست می‌آید.

۶. بنفش: این رنگ از ترکیب سومه‌ای و سرخابی به وجود می‌آید.

۷. سفید: از ترکیب اکسید سرب، اکسید قلع (به نسبت ۳ به ۱)، سیلیس و پودر شیشه به دست می‌آید.

۶- نتیجه‌گیری

بررسی و مطالعات نشان می‌دهد که رنگ بر سطوح مختلف در فضای مسجد نصیرالملک شیراز، ویژگی ممتاز و شاخص این بنا است. رنگ در تزئینات، کتیبه‌نگاری و همچنین نقوشی که در مسجد نصیرالملک استفاده شده است، همچون یک انقلاب سرآغاز حرکت‌های نوینی در یک مکان مذهبی قلمداد می‌شود. پالت رنگی غالب در بنا فام‌های گرم است، موضوعی که تا پیش از آن در معماری مذهبی (مساجد) چندان رایج نبوده است، هرچند در عصر زنده مسجد وکیل از رنگ صورتی بهره گرفته است که در منابع متعدد نقل است که کاشی‌کاری‌های مسجد وکیل در دوره قاجار پرداخته و مرمت شده است. تخریب معدن لاجورد یزد در آغاز حکومت کریم خان زند و دسترسی نداشتن به لاجورد خالص موجب شده است تا هنرمندان آمودکار پالت رنگی متفاوتی را در عصر قاجار انتخاب کنند، همچنین عواملی از قبیل در دسترس بودن مواد اولیه تهیه کاشی هفت‌رنگ (هفت‌گانه) و تبحر در ساخت کاشی هفت‌رنگ موجب شد تا در بناهای مذهبی این دوره پالت رنگی متفاوتی شکل بگیرد که در اوج کاشی‌کاری دوره قاجار مسجد نصیرالملک نمایان است. با وجود تزئینات بسیار و بهره‌مندی بیشینه از رنگ در مسجد نصیرالملک، همچنان کتیبه نوشته‌ها که شامل آیات قرآنی هستند به‌عنوان موضوع اصلی قابل توجه است. با وجود جریان‌های جدید فکری از فرهنگ غرب، همچنان مذهب و اهمیت به قرآن و کلام الله، بسیار مورد توجه است. به حق می‌توان مسجد نصیرالملک که موضوع اصلی پژوهش حاضر است را شاهکار معماری مذهبی (مساجد) قاجار به‌ویژه در هنر کاشی‌کاری دانست. این بنا با شماره ۳۹۶ در فهرست آثار تاریخی ایران به ثبت رسیده است. الگوبرداری و بهره‌مندی از پالت رنگی معماری مسجد نصیرالملک می‌تواند در هنرهای نظیر مد و لباس، گرافیک، معماری و بسیاری از هنرهای کاربردی مورد توجه پژوهشگران و هنرمندان قرار گیرد.

تشکر و قدردانی

بر خود لازم می‌دانیم از جناب آقای دکتر محمد کائیدی، مدرس دانشگاه فنی و حرفه‌ای استان فارس و جناب آقای محمدرضا حسن‌زاده، دانشجوی رشته معماری دانشکده شهید باهنر شیراز که ما را در انجام این تحقیق یاری نمودند صمیمانه تشکر نماییم.

¹ Glaze

² Silica. SiO₂

³ Borax. Na₂B₄O₇·10H₂O

⁴ Light Goldenrod Yellow. RGB: (FA, FA, D2)

⁵ Pale Goldenrod. RGB: (AA, E8, EE)

⁶ Green Yellow. RGB: (8D, B6, 00)

⁷ Magnes

۷- منابع

۱. م. فراست، "به‌کارگیری شاخصه‌های معماری در معماری مسجد محله، نشریه علمی مطالعات هنر اسلامی"، ۴، ۶۱-۸۴، ۱۳۸۵.
۲. ع. علایی، ن. حسینی، "جایگاه نور و رنگ در هنر و معماری اسلامی- ایرانی"، اولین کنفرانس معماری و شهرسازی اسلامی و ترسیم سیمای شهری پایدار با گذر از معماری ایرانی/اسلامی و هویت گمشده آن، زاهدان، ۱۳۹۲.
۳. م. نجف‌آبادی پور، "مطالعه رنگ و نقش در مسجد نصیرالملک (شیراز)"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۹۳.
۴. س.ج. نصر، "ایران پیل فیروزه"، انتشارات حقیقت، ۱۳۹۷.
۵. ح. ستاری ساربانقلی، "تجلی عرفان، نور و رنگ در معماری مساجد" مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مسجد- افق آینده"، ۴۵۰-۴۳۷، ۱۳۷۹.
۶. س. جوانشیر، "بررسی نور و رنگ در معماری سنتی ایران"، همایش معماری پایدار و توسعه شهری، بوکان، ۱۳۹۲.
۷. آ. آپه‌ام پوپ، "معماری ایرانی، پیروزی شکل و رنگ"، ترجمه کرامت اله افسر، انتشارات یساوولی، ۱۳۶۵.
۸. ا. فرید، "بررسی و کاربرد رنگ و رنگ‌آمیزی در نگارگری سنتی ایران"، نشریه کتاب ماه هنر، ۱۳۶، ۵۸-۶۳، ۱۳۸۸.
۹. ف. عوض نژاد، حمیدرضا شیبانی، "رنگ در ارسن شهری زندیه شیراز"، نشریه علمی مطالعات در دنیای رنگ، ۹، ۵۲-۴۳، ۱۳۹۸.
۱۰. م. نیل‌فروشان، "معماری ایران: از آغاز تا دوره قاجاریه"، انتشارات رشد، اصفهان، ۱۳۸۶.
۱۱. ه. رسولی، "تاریخچه و شیوه‌های معماری در ایران"، انتشارات پشتون، تهران، ۱۳۸۸.
۱۲. ح. شیبانی، ف. عوض نژاد، "پالت رنگی شهر"، انتشارات نوروزی، ۱۳۹۵.
۱۳. ا.السادات نائیبی، "مطالعات رنگ‌شناسی سیما، منظر و مبلمان شهری مبتنی بر اصول و ارزش‌های زیبایی‌شناسانه شهر ایرانی/اسلامی"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور تهران شرق، ۱۳۹۵.
۱۴. د. نیوتن ویلبر، "معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان"، ترجمه عبدالله فریار، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۶.
۱۵. مرتضی مطهری، "بیست گفتار"، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۵۹.
۱۶. م. شایسته فر، فرزانه خمسه، "فیروزه، نگین مساجد (با نگاهی به مسجدهای گوهرشاد مشهد و کبود تبریز در سده نهم هجری قمری/پانزدهم میلادی)"، نشریه علمی جلوه هنر، ۱۰، ۳۲-۱۹، ۱۳۹۲.
۱۷. م. نصیری، علی‌اکبر افراسیاب پور، فریبا احمدی، "نماد عرفانی رنگ در هنر و معماری اسلامی"، نشریه علمی عرفان اسلامی، ۵۶، ۵۳-۷۱، ۱۳۹۷.
۱۸. م. لوچر، "روانشناسی رنگ‌ها"، ترجمه منیر روانی پور، نشر آفرینش، ۱۳۶۹.
۱۹. ف. افتخاری راد، "رنگ در مساجد"، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مسجد- افق آینده (جلد اول)، ۴۰-۲۶، ۱۳۷۹.
۲۰. ح. آیت‌اللهی، "هنر چیست؟"، مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۶۴.
۲۱. ح. ذاکری، س. ن. رضائی مهربانی، پ. حکیم زاده، ف. ستوده، "بررسی آرایه‌های پیشگاه ورودی (مفصل اتصال بنا با شهر) در مساجد تاریخی شیراز"، مجله علمی مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۳۲، ۷۶-۶۱، ۱۳۹۷.
۲۲. ج. مهرپویا، "آرایه‌های معماری سنتی در مساجد ایران"، نشریه علمی هنر، ۳۳، ۵۷۳-۵۵۶، ۱۳۷۶.
۲۳. س. ف. حجازی، "هم‌نشینی رنگ‌ها در تزئینات کاشی‌کاری بنای مسجد نصیرالملک شیراز"، کنفرانس بین‌المللی علوم و مهندسی، ۱۳۹۴.
۲۴. ح. آیت‌اللهی، "ایران، تاریخ هنر"، نشر الهدی و مرکز مطالعات فرهنگی بین‌المللی، ۱۳۸۰.
۲۵. س. ر. موسوی حاجی، مازیار نیک بر، "هنرهای کاربردی دوره اسلامی"، نشر سمت، ۱۳۹۶.
۲۶. م. مکی نژاد، "تاریخ هنر ایرانی در دوره اسلامی (تزئینات معماری)"، انتشارات سمت، ۱۳۸۷.
۲۷. م. کمالی، "بررسی معماری دوره قاجار"، نشریه دانش مرمت و میراث فرهنگی، ۴، ۵۴-۴۷، ۱۳۸۹.
۲۸. م. وحدت طلب، ا. نیک‌میرام، "بررسی اهمیت، فراوانی و پراکنش رنگ قرمز در ارسن‌های خانه‌های تاریخی ایران (مورد پژوهی: ۲۲ تاج ارسن خانه‌های قاجاری تبریز)"، نشریه علمی هنرهای زیبا، ۲۲، ۹۷-۸۷، ۱۳۹۶.
۲۹. ک. کمالی سروستانی، "مساجد تاریخی شیراز"، انتشارات موسسه فرهنگی و پژوهشی دانشنامه فارس، ۱۳۸۴.
۳۰. ز. بزرگ نیا، "معماران ایران از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار"، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۳.
۳۱. ع. صادقی، م. خاکزند، ا. باقرزاده، "بازشناخت مؤلفه‌های مؤثر بر شکل‌گیری مکان در شهر ایرانی اسلامی؛ مورد پژوهی: مسجد نصیرالملک و مسجد عتیق شیراز"، نشریه علمی پژوهش‌های معماری اسلامی، ۲۰، ۶۸-۴۹، ۱۳۹۷.
۳۲. م. جبری، "بررسی ساختار گرافیکی کتیبه‌های کاشی‌کاری شده مسجد نصیرالملک شیراز (نگاهی به مساجد وکیل و مشیر)"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۹۳.
۳۳. ف. غیائی، "بررسی آرایه‌های گیاهی سه بنای شاخص دوره قاجار در شهر شیراز (مسجد نصیرالملک، نارنجستان قوام، خانه زینت‌الملک)"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۵.
۳۴. م. صادق موسوی، "نقش عشق؛ مسجد نصیرالملک"، انتشارات حبیب، ۱۳۷۸.
۳۵. س. ا. فلسفی زاده، "بازآفرینی عناصر تزئینی ارسن‌های قاجاری شیراز در فرآیند تولید پاراوان چوبی (با تأکید بر بناهای نصیرالملک)"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ۱۳۹۲.
۳۶. م. عمادی، ط. نصر، "بررسی بازشو در معماری سنتی ایران با توجه به معماری پایدار (با نگاهی به عملکرد نور در پنجره‌های رنگی شهرهای شیراز، یزد، قزوین، کاشان، بوشهر)"، کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و مدیریت توسعه شهری در ایران، تهران، ۱۳۹۷.
۳۷. ا.حامی، "مصلح ساختمان"، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۸.
۳۸. ز. نجفی، "گونه‌شناسی مسجدهای شیراز، از دوره صفاریان تا قاجار"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۹۶.
۳۹. ن. گنجی شیرازی، "بررسی مضامین نقوش کاشی‌کاری آثار معماری شیراز در عصر قاجار"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه مازندران، ۱۳۹۴.
۴۰. م. ثابت سروستانی، "هماوایی نور و نقش در ارسن‌های مسجد نصیرالملک"، کنفرانس بین‌المللی علوم مهندسی و هنر، اسپانیا، ۲۰۱۵.
۴۱. ه. سیف، "نقاشی روی کاشی"، ترجمه مهوش مجذوب، نشر سروش، ۱۳۷۶.
۴۲. "قرآن کریم"، ترجمه حسین انصاریان، نشر آفریدگار، ۱۳۹۶.